

KELI LIETUVIŲ KALBOS TARIŲ FONETINIŲ YPATYBIŲ ISTORIJS KLAUSIMAI

VL. GRINAVECKIS

1. Fonetinių ypatybių susiformavimo chronologijos reikšmė garsų skirtingo pakitimo priežastims nustatyti

Be fonetinių pakitimų chronologijos nustatymo dažniausiai neįmanoma sukurti garsų skirtingų pakitimų priežastis. Pavyzdžiui, nežinodami *en* virtimo į *in* ir *l* kietėjimo chronologijos, negalėsime išsiaiškinti, kodėl rytų aukštaičių tarmėse žodžio *lenta* dvigarsis *en* vienur išvirtęs į *in* (*linta* — Utena), o kitur jau į *un* (*lunta* — Biržai). Ir tiktai nustatčius, kad tose vietose, kur tariama *linta*, dvigarsis *en* išvirto į *in* dar prieš *l* kietėjimą, o kur tariama *un* — dvigarsio *en* pirmasis sandas susiaurintas po *l* sukietėjimo, pasidaro aišku, kad, *l* sukietėjus, *lenta* > *lanta*, iš kurios *lunta*, *lunt* (Lktt, 34, 35 psl.). Šiuo atveju chronologija ir kartu skirtingo pakitimo priežastis paaiškėja iš pačių tarmės faktų, iš dėsnių (*lunta* galima tik iš *lanta*, o ši iš *lenta* dėl *l* sukietėjimo).

Tokių atvejų, kai pats kalbos faktas padiktuoja chronologiją, yra nemaža, pvz.:

a) Žemaičių, šiaurės vakarų ir šiaurės vidurio aukštaičių *ā* nekirčiuotame žodžio gale yra sutrumpėjęs prieš *ā* > *o* (žem. *uo*), pvz.: *šoka* (žem. *šuoka*) < **šākā*. Jeigu būtų *ā* > *o* prieš nekirčiuoto žodžio galo *ā* trumpėjimą, tai ir galinis *ā* > *o*, tada *o* trumpėdamas nebebūtų išvirtęs į *a*, bet į *u* ar *v*, plg. veliuoniškių *sāku* < *sako*, *brulēlis* < *brolēlis* (Vilkija), *švkinēi* < *šokinēti* (Kulva).

b) Rytų aukštaičiai ir rytų dzūkai *an*, *en* pirmąjį sandą yra susiaurinę prieš *n* žodžio gale ir viduryje prieš *j*, *l*, *m*, *n*, *r*, *s*, *š*, *z*, *ž*, *v* išnykimą, pvz.: *ruņku*. < **runkun* < **rankan*, *lauki* < **laukin* < **laukēn*.

c) Šėtos apylinkėse žodis *kalvė* tariamas *kālvu*, o tai rodo, kad žodžio galo *a* < *ā* šioje vietoje viręs į *u* (dėl žodžio galo trumpėjimo) yra po *l* sukietėjimo ir po galinio ilgojo *ē* virtimo *a*: *kalvė* > *kalva*, o tik tada *rankà* > *raņku* ir kartu *kālvu*.

Čia pateiktuose pavyzdžiuose yra įvykę po du pakitimus: vienur yra pakitę du garsai (ar garsų junginiai), pvz., *l* > *l* ir *en* > *in*, *an*, kitur tas pats garsas yra pakitęs skirtingai priklausomai nuo pozicijos žodyje, nuo kirčio ar pan. Daug

sunkiau chronologiją nustatyti tokiais atvejais, kai garso pakitimas nėra susijęs su kitų garsų kitimu (iš tikrųjų čia tas susijimas yra sunkiai suvokiamas) ir kitais tą pakitimą sąlygojančiais dalykais, sakysim ide. \bar{o} , ($\bar{e} <$) *ei* skirtingas išvirtimas žemaičių ir aukštaičių tarmėse, afrikatų skirtybės dzūkuose ir kt.

Chronologijos nustatymas dažnai leidžia spręsti ir apie paties pakitimo skirtumo priežastį, tačiau ne visada užtenka tik chronologijos — svarbu yra pakitimo laikas, nes tik nustatčius fonetinių pakitimų chronologiją ir kitimo laiką, žinant visą kalbos fonetinę sistemą, kurio nors fonetinio reiškinio atsiradimo metu, galima spręsti apie tas priežastis, kurios vertė garsui kisti tam tikra kryptimi. O kadangi, nesant pakankamai rašytinių šaltinių, chronologija dažnai yra vienintelė priemonė pakitimų amžiui nustatyti, tai kalbos fonetinių ypatybių chronologijos suradimas yra pats svarbiausias dalykas fonetinių pakitimų priežastims atskleisti.

2. Apie vidurio aukštaičių tarmę

Vidurio aukštaičių tarmėje žodžio galas ne visose vietose yra vienodai pakitęs. Pačioje pietinėje dalyje turima galūnės nesutrumpintos, kaip pietinių vakarų aukštaičių, pvz.: *vaikas, nėša, tūri; sāko, sāké, āvys, sūnų* (Punia) ir t. t. Labiau į šiaurę (maždaug nuo Vandžiogalos) nekirčiuotos galūnės jau trumpinamos, pvz.: *būva ~ būvo, šoka ~ šoko, pliša ~ plyšo, lūpus ~ lūpos, lañkus ~ lañkos* (Kulva); *avāra ~ avāro, mīška ~ mīško, rañkas ~ rañkos* (Šėta).

Vadinasi, pietinė vidurio aukštaičių tarmės ploto dalis pagal ilgųjų \bar{a} , \bar{e} išvirtimą žodžio gale šliejasi prie pietinių vakarų aukštaičių, o šiaurinė — prie šiaurės vakarų aukštaičių. Apie Kietaviškes (Vievio raj.) turime lyg ir veliuniškių dubletą — čia \bar{a} , \bar{e} nekirčiuotame žodžio gale atliepia *u, i*: *būvu, sāku, rāši, nėši* (G. tr., 182 psl.).

Svarbiausias vidurio aukštaičių skirtumas nuo vakarų aukštaičių yra *l* kietinimas prieš *e, é*. Ši ypatybė į vidurio aukštaičių plotą yra atėjusi iš rytų (Lkt 34, 35). Kai *l* kietėjimas pasiekė vidurio aukštaičius, nekirčiuotos galūnės \bar{e} , \bar{a} , matyt, čia jau buvo sutrumpėję, tai rodo *avēla* ir *pelē* (Šėta). Jeigu *l* kietėjimo metu abiem atvejais būtų buvęs ilgas \bar{e} , tai dabar žodžio gale turėtume kokybiškai vienodą garsą, kaip kai kurių rytų aukštaičių *pelā* ir *sāula*. (Utena).

Taigi turėjo būti laikas, kai vidurio aukštaičiai, kol dar *l* nebuvo sukietintas, neturėjo svarbiausiųjų dabartinių skirtumų nuo vakarų aukštaičių. Prieiname prie išvados, kad vidurio aukštaičiai yra atskilę nuo vakarų aukštaičių: pietinė dalis nuo kapsų, šiaurinė — nuo šiauriečių.

Antras dalykas, kuriuo vidurio aukštaičių šiaurinė dalis skiriasi nuo vakarų aukštaičių — tai nekirčiuotų ilgųjų balsių žodžio viduryje trumpėjimas, kuris į vidurio aukštaičius yra išiliejęs iš Mūšos upyno ir atėjęs taip vėlai, kad ilgieji \bar{a} , \bar{e} jau buvo susiaurėję, todėl *žolēlē > žulāla*.

Kadangi vakarų aukštaičiai skirstomi į patarmes pagal nekirčiuotų galūnių \bar{a} , \bar{e} trumpėjimą (į šiaurės vakarų aukštaičius: \bar{a} , $\bar{e} > a, e$, pvz.: **sakā > sāka, *šakās > šākas, *sakē > sāke, *vēžēs > vēžes*, į veliuniškius: \bar{a} , $\bar{e} > o, é > u, i$ ir į pietų vakarų aukštaičius: \bar{a} , $\bar{e} > o, é$), tai ir vidurio aukštaičius į patarmes patogiausia skirstyti tuo pačiu kriterijumi, o ne pagal kirčio atitraukimą, kaip

dabar yra daroma¹. Pagal galūnių trumpėjimą galima išskirti šiaurinę vidurio aukštaičių tarmę ir pietinę vidurio aukštaičių tarmę. Vidurinė vidurio aukštaičių tarmė, kur $-\bar{a}, -\bar{e} > -o, -\bar{e} > -u, -i$ užima labai nedidelį plotą, todėl ar ne geriau ją priskirti prie šiaurinės tarmės. Reikalui esant, būtų galima ją vadinti Kietaviškių tarme.

Toks skirstymas būtų parankus tuo, kad su galūnių trumpėjimo ribomis maždaug sutampa ir kitos vidurio aukštaičių tarmės ypatybės: žodžio vidurio ilgųjų nekirčiuotų balsių trumpėjimas, dvibalsių *ie, uo* (nekirčiuotų) vienbalsėjimas, iš dalies ir dvibalsinių galūnių trumpėjimas, trumpųjų kirčiuotų balsių žodžio viduryje pailgėjimas ir kt. Pagaliau, atsisakę nuo A. Baranausko vakarų aukštaičių skirstymo į patarmes pagal kirčio atitraukimą (žr. E. Grinaveckienė, LKK, I, 128, 129 psl.), negalime vėl pagal tą atsisakytąjį kriterijų skirstyti vidurio aukštaičius, kurių ir kirčio atitraukimas, ir galūnių trumpėjimas iš esmės nesiskiria nuo vakarų aukštaičių.

3. Veliuoniškių tarmės skiriamoji ypatybė

Dabartiniu metu veliuoniškių tarmės ribos kriterijumi laikoma nekirčiuotų $-o, -\bar{e}$ ir $-os, -\bar{e}s > -u, -i$ ir $-us, -is$ (Aph, IV, 28 psl., Lkt, 50 psl., LKRŽ, 115 psl.). Tačiau toks šios tarmės skiriamosios ypatybės apibūdinimas nėra tikslus, nes ne visi veliuoniškiai nekirčiuotus $-os, -\bar{e}s > -us, -is$. Vakarinis veliuoniškių kampas: Stakiai, Skirsnemunė (žr. E. Grinaveckienė, LKK, 123 psl.), Gelgaudiškis, Šakiai, Kriūkai... uždaros galūnės *o, e* neverčia į *u, i*, pvz.: *šākos, šākės*, bet *šāki, lēki, rōdu* (Gelgaudiškis). Vadinasi, skiriamoji veliuoniškių ypatybė turi būti taip apibrėžta: veliuoniškiai nekirčiuotos atviros galūnės *e, o* verčia į *i, u*.

Ta pačia proga dar reikia pasakyti, kad šiaurės rytų veliuoniškių kampas, kaip ir greta gyvenantys vidurio aukštaičiai, turi sutrumpinę visus nekirčiuotus ilguosius balsius, pvz.: *brulēlis, sidēju, trubōs, sunaūs, liģōs*, taip pat ir *venōs, denōs, jukaī ~ juokaī*. Vadinasi, ilgųjų nekirčiuotų balsių trumpėjimas per viduriečius yra persimetęs ir į šiaurės rytų veliuoniškių dalį.

Rytinėje veliuoniškių ploto dalyje kirčiuoti balsiai *a, e* atskirais atvejais ir žodžio viduryje tariami trumpai (be tų atvejų, kuriais ir literatūrinėje kalboje jie būna trumpi), pvz.: *āšakus ~ āšakos, āvins, āvižus ~ āvižos, dāktars, gābala ~ gābalą, kātins, kāspina ~ kāspiną, pātins, rāšals, šākali ~ šākalį; kēvals* (Slapučių k., Ariogalos raj.).

4. Dėl \bar{a}, \bar{e} susiaurėjimo lietuvių kalbos tarmėse

Senoviniai ilgieji balsiai \bar{a}, \bar{e} lietuvių kalboje dabar yra susiaurėję, išvirtę į *o, e* arba *uo, ie*, išskyrus žādininkus (kurių \bar{a}, \bar{e} visais atvejais išlikę nesusiaurėję) ir žalininkus (kurių \bar{a}, \bar{e} nesusiaurėjo tik nekirčiuoti). Kada \bar{a}, \bar{e} susiaurėjo?

¹ Žr. Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko vardo universitetas. Lietuvių kalbos ir literatūros specialybės kalbinių disciplinų programa, V., 1957, 20 psl.; Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas. Lietuvių kalbos katedra. Lietuvių kalbos dialektologijos programa, V., 1959, 8 psl.

Šie balsiai lietuvių kalboje galėjo susiaurėti apie XIV–XVI a. XIII a. jie dar negalėjo siaurėti, nes tebebuvo ilgas *ā* žodžio gale (žr. K. Būga, LKŽ, I sąs., XXXIII), tokiu atveju būtų ir jis susiaurėjęs. Taigi pradėti siaurėti *ā*, *ē* galėjo apie XIV a., o XVI a. jau turime jį susiaurėjusį ir rašytiniuose šaltiniuose (M. Daukšos „Postilėje“, Mažvydo „Formoj Krikštymo“ ir kt.). Žinoma, ne visose vietose *ā*, *ē* susiaurėjo vienu metu. Ar tik nebus *ā*, *ē* susiaurėję visų pirma pačioje vakariausioje lietuvių kalbos ploto dalyje, t. y. ten, kur lietuviai susisiekė su prūsais, turėjusiais *ā*, *ē* > *ū*, *ī* (K. Būga, LKŽ, LXIII tt; J. Endzelynas, Apr. Gr. 37, 38). Prūsų čia turimas pats didžiausias susiaurėjimo laipsnis, ir pats siaurėjimas, žinoma, turi būti senesnis negu lietuvių kalboje, o iš prūsų jis (siaurėjimas) galėjo persimesti ir į lietuvių kalbą.

Kitas dalykas, rodantis *ā*, *ē* senesnę siaurėjimą vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje (dalis žemaičių donininkų, šiaurės vakarų aukštaičių buv. Klaipėdos krašte, buv. Tilžės tarmė, iš dalies ir lietuvių žvejų tarmėje Prūsuoje), atrodo, yra neskyrimas dabartinių literatūrinės kalbos *o*, *é* ir *uo*, *ie* (< *ā*, *ē* ir *ō*, *ei*). Matyt, *ā* siaurėdamas daugelyje Prūsų Lietuvos tarmių, o taip pat žemaičių donininkų kuriose-ne-kuriose vietose sutapo su senuoju *ō*, t. y. *ā* turėjo susiaurėti tada, kai *ō* dar nebuvo sudvibalsėjęs. Sutapę šie garsai vietomis vienodai sudvibalsėjo į *uo*, vietomis liko *ō*, pvz.: *dēti*, *pēns* (*pēnc*), *kōje*, *dōna* (Petrikai, Pūstučiai); *biēkti*, *dienā*, *stūors*, *dūona* (Katyčiai, Lauksargiai, Girininkai, Bitėnai, žr. Lkt, 44 psl.). Tas pat ir su *ē*, kuris bus susiaurėjęs tuo metu, kai *ei* tam tikrais atvejais buvo suvienbalsėjęs į *ē* ir kiek pasiaurėjęs *ē*. Sutapę *ē* < *ei*, ir *ē* < *ē* vienodai pakito: vienose vietose pasiaurėjo iki *é* ir liko, kitose vietose sudvibalsėjo į *ie*. Balsiai *ā*, *ō* vienodai buvę tariami ir šiaurinėse prūsų tarmėse, kurios ribojosi su lietuviais (K. Būga, LKŽ, I sąs., LXIV psl.).

Iš viso, vakarinėje lietuvių kalbos ploto dalyje *ā*, *ē* siaurėjimas yra didesnis negu rytinėje, o jau vien tai leidžia manyti, kad ir pats siaurėjimas vakaruose yra senesnis. Tiesa, apie Klaipėdą (Karklė, Žargė, Lkt, 18 psl.) turimas ir *ā* išlikęs, bet tai greičiausiai dėl pajūriais gyvenančių latvių kalbos įtakos.

5. Žemaičių patarmių susiformavimas

Lietuvių kalbos dialektologijoje skiriamos trys stambiosios žemaičių patarmės pagal skirtingą literatūrinės kalbos dvibalsių *ie*, *uo* atliepimą: donininkai (klaipėdiškiai) šiuo atveju taria *e*, *o*, pvz.: *dēnā* ~ *dienā*, *dōna* ~ *dūona*, donininkai (telšiškiai) — *ei*, *ou*, pvz.: *dēinā* ~ *dienā*, *dōuna* ~ *dūona*, dūnininkai (raseiniškiai) — *i*, *u*, pvz.: *dānā* ~ *dienā*, *dūna* ~ *dūona*. Tos trys fonetinės skirtybės greičiausiai yra kilusios iš vienodų senesnių garsų *ē*, *ō* < *ei*, *ō*, plg. Švdt, § 118, Lkt, 37 psl., K. Būga, RR, II, 150, 365 psl.; J. Senkus, LKK I, 69 psl. Kad žemaitiškieji literatūrinės kalbos dvibalsių *ie*, *uo* atitikmenys yra atsiradę iš minėtųjų senesnių garsų, o ne iš dvibalsių *ie*, *uo*, rodo daugelis faktų.

a) Balsiai *o*, *e* (< *on*, *en* < *an*, *en*) šiaurės vakariniame (Darbėnai, Palanga, Skuodas, Mosėdis, Grūšlaukė) ir šiaurės rytiniame (Akmenė, Papilė, Vieksniai, Klykoliai) žemaičių tarmių pakraštyje yra virtę *ou*, *ei*, kurie tariami visai taip pat, kaip ir *ei*, *ou* ~ *ie*, *uo*, pvz.: *kōusnis* ~ *kūsnis*, *žōusis* ~ *žūsysis*, *sprēiste* ~ *sprēsti*, *skēiste* ~ *skēsti* (Grūšlaukė). Šis faktas patvirtina ne tik tai, kad *ē*, *ō*, kurie minėtose tarmėse yra buvę lygūs senoviniams *ē* (< *ei*), *ō* (< *ō*) > lk *ie*,

uo, galėjo virsti dvibalsiais *ei*, *ou*, bet rodo ir tai, kad virtimas \bar{e}, \bar{o} ($< ei, \bar{o}$) $> ei$, *ou* ir \bar{e}, \bar{o} ($< en, on < an, en$) $> ei, ou$ turėjo įvykti vienu metu, t. y. abejuos kilmės \bar{e}, \bar{o} turėjo kartu siaurėdami sudvibalsėti į *ei, ou* (žr. Švdt, § 118; Lktu 37 psl.).

b) Kurie-ne-kurie skoliniai iš slavų kalbų žemaičių tarmėse vietoje dabartinio rusų *y* (=ū) turi *uo* ($\sim \varphi, \varphi u, u$), pvz., dounininkų: *p̄ŭks* \sim *puōkas* „pūkas“, *ŭstā* \sim *uōstai* „ūsai“, *āčŭ* \sim *āčiuo* „ačiū“, donininkų: *pōkā* \sim *puokai*, *ōstā* \sim *uōstai*, *āčŭ* \sim *āčiuo* (Kojelių k., Klaipėdos raj.), dūnininkų: *pūks* \sim *puōkas*, *ūstā* \sim *uōstai*, plg. rusų *nyx, ycy*, baltarusių *aujo*. Analogiškas reiškinys turimas ir latvių kalboje, kur, kaip ir žemaičių tarmėje, rusų *y* atliepia *uo*, pvz.: *bļuoda* : rusų *блюдо* „dubuo“, *duoma* : *дума*, *kāpuosti* : *капуста*, *kažuoks* : *кожух*, *kuods* : *худ*, *kuodeļa* : *кудель*, *kuokālis* : *куколь* (lenk. *kaḳol*), *kuoma* : *кума*, *luoks* : *лук*, *ļuoti* : *люте*, *tuoka* : *мука*, *pruods* : *прыд*, *puosts* : *пюст*, *ruobeža* : *рубейж*, *skuops* : *скуп* (lenk. *skąpy*), *suods* : *cyd* (lenk. *śąd*), *suolit* : *сулитъ*, *suoma* : *сума*, *uoma* : *ум*, *puōkaiņš* „pasišiaušęs“ (ME, III, 455), *uōsti* (ME, IV, 422) „ūsai“. Šių pavyzdžių *uo* latvių kalboje ir žemaičių tarmėje atliepia rusų *y*, kilusį ir iš *ou* (= liet. *au*), pvz.: *nyx* $< *pouch\bar{o}$, ir iš *on* (= liet. *an*), pvz.: *ycy* $< *ons\bar{u}$, plg. lenk. *was* „ūsas“. Ir *on*, ir *ou* rusų kalboje pirma yra išvirtęs \bar{o} ; taigi $*p\bar{o}ch\bar{o}$, $*\bar{o}s\bar{u}$ ir turėjo patekti į latvių kalbą ir žemaičių tarmę, kur paskui kartu su baltų \bar{o} skirtingai pakito: latvių *uo* (*puokaiņš*), donininkų *pōks*, dounininkų *p̄ŭks*, dūnininkų *pūks*.

c) Žemaičių dounininkų žodžiai *špŭlę* \sim *špuōlē* „špūlė“, *šgulę* \sim *šuōlē* „žydu maldos namai“, *štŭls* \sim *štuōlas* „stula“ yra skoliniai iš vokiečių žemaičių (niederdeutsch) kalbos (*Spole, Schohle, Stohl*). Dvibalsis *ou* šiuose žodžiuose yra išriedėjęs iš ilgo \bar{o} , kuris minėtoje vokiečių tarmėje šiuo atveju tariamas vietoje literatūrinės vokiečių kalbos *u* (*Spule, Schuhle, Stuhl*). Minėtųjų skolinių dounininkų dvigarsiui *ou* dūnininkų tarmėje atliepia *u* (*špū·līe* \sim *špuōlē*, *šū·lę* \sim *šuōlē*), donininkų — φ (*špŭlē* \sim *špuōlē*). Skolinių iš vokiečių kalbos garsai $\varphi, \varphi u, u$ $<$ vokiečių žemaičių \bar{o} rodo žemaičių tarmės skilimo į patarmes jaunumą, nes minėtieji skoliniai negali būti seni.

Vadinasi, žemaičių $\varphi, \varphi u, u$ $<$ rusų \bar{o} ($< ou, on$) ir vokiečių žemaičių φ pavirtinta tai, kad skirtingi žemaičių patarmių garsai vietoje lk *ie, uo* yra kilę ne iš lk dvibalsių, o iš senovinių \bar{o}, \bar{e} ($< ei$).

Tokios nuomonės yra laikęsis ir K. Būga. Tai matyti iš šių jo žodžių: „Iš pradžių kirčiuotasis dvibalsis *ei* asimiliacijos keliu turėjo pavirsti *ei* ($\varphi =$ ankštam *e*), iš kurio tolesnėje eigoje atsirado $\varphi\varphi$ ir paskui, abiem *e* susiliejus krūvon, φ . Iš \bar{e} , kuris, sako, išlikęs sveikas iki šiai dienai klaipeidiškių žemaičių tarmėje, aukštaičių tarmėje atsirado *ie* (*iē, iā*), šiaurės vakariečių žemaičių tarmėje — *ei* (*sēina, tēisti* Rietavas, Alsėdziai, Mosėdis, Salantai) ir pietų rytiečių žemaičių tarmėje — \bar{i} (*sīna, tīsti* Kvėdarna, Žvingiai, Eržvilkas)“ (RR, II, 150 psl.; dar žr. RR, I, 351—353 psl.; II, 199—200, 365 psl.).

Aukštaičių tarmėse minėtieji pavyzdžiai tariami su \bar{u} , pvz.: *pūkas, ūsai, āčiu*. Taigi, aukštaičių skolinimosi metu rusų kalboje $\bar{o} < ou$ ir *on* jau buvo išvirtęs į \bar{u} .

Žemaičių tarmėse baltų ilgieji \bar{a}, \bar{e} dėl siaurėjimo yra išvirtę į dvibalsius *uo, ie* (išskyrus donininkų vidurinę dalį, kur $\bar{a}, \bar{e} > o, \bar{e}$). Virtimas yra įvykęs

apie XVI a. pabaigą. Tai gali patvirtinti M. Mažvydo ir S. M. Slavočinskio raštai. Mažvydo Katekizme (1547) dažniausiai teberašomas $a(=\bar{a})$, e , nors rečiau sutinkamas ir o , kuris rodo, jog \bar{a} ilgasis, matyt, buvo tariamas su o atspalviu (plg. J. Senkus, LKK, I, 70, 71 psl.). S. M. Slavočinskis (1646) vietoje \bar{a} rašo o (išskyrus nekirčiuotą žodžio galą), kuris, matyt, reiškia uo (ar uo), nes o ir uo kartais painiojami². Be to, nesant tarmėje balsio o , raidė o gali žymėti dvibalsį uo . Balsis \bar{e} jau ir Mažvydo laikais yra buvęs susiaurėjęs (žr. J. Senkus, LKK, I, 69, 70). Vadinasi, XVII a. pradžioje baltų \bar{e} , \bar{a} žemaičių tarmėse jau buvo sudvibalsėję į ie , uo ar tebeėjo ta kryptimi. Senoviniai \bar{o} , \bar{e} žemaičių tarmėse nepakito į ie , uo , kaip aukštaičių, greičiausiai dėl to, kad dvibalsiai ie , uo tuo metu žemaičių tarmėje jau buvo atsiradę ar tebesirutuliojo iš \bar{a} , \bar{e} . Du skirtingi garsai \bar{o} , \bar{a} ir \bar{e} ($<ei$), \bar{e} negalėjo savo kitimo procese virsti vienodais garsais dėl visos fonetinės sistemos, pagaliau ir kalbančiosios visuomenės sąmonėje jie turėjo būti laikomi skirtingais garsais; vadinasi, kitimo procese jie nė vienu momentu negalėjo būti suvienodėję.

6. Ką rodo lietuvių kalbos tarmių fonetinių ypatybių susiformavimo chronologija

1247 m. užrašytas asmenvardis *Лонъквѣени = Langvenis < Lengvenis* (žr. K. Būga, RR, I, 253) leidžia spręsti, kad jau XIII a. l bent dzūkų ir rytų aukštaičių tarmių dalyje jau buvo sukietėjęs prieš e . l kietėjęs yra pirma rytinėse tarmėse, o iš čia tas kietėjimas plitęs į vakarus, tačiau rytų dzūkų tarmėje ir punitininkų rytinėje dalyje (iki linijos Biržai—Ukmergė), prieš l sukietėjant, en jau buvo išvirtęs į in . Tai rodo *linta < lenta* (Lktt, 34, 35 psl.). Vadinasi, en virtimas in turi būti dar senesnis, atsiradęs prieš XIII a. vidurį, o tj , dj išvirto afrikatomis Rytų Lietuvoje prieš $en > in$, tuo pačiu metu ir ti , $di > ci$, dzi dzūkuose (plg. Dzūk., 91–94 psl.).

Vadinasi, apie XIV a. pradžią Rytų Lietuvoje jau buvo įvykę šie pakitimai:

1. $a, e + m, n > im, in, um, un$;
2. $le > 'la$;
3. $tj, dj > c, dz \parallel \bar{c}, d\bar{z}$;
4. $ti, di > ci, dzi$.

Tuo tarpu Vakarų Lietuvoje, įskaitant Žemaičius, tų visų pakitimų nebuvo. Tada dar visi lietuviai tebetarė ilguosius \bar{a} , \bar{e} (išskyrus tvirtapradžius \bar{a} žodžio gale), žemaičiai ir vakarų aukštaičiai tj , dj tarimu veikiausiai nesiskyrė, \bar{o} , $\bar{e} < ei$ žemaičių tarmėje nebuvo trejaip pakitę, am , an , em , en žemaičių tarmėje nebuvo išvirtę į om , on , em , en (žr. Švdt, § 143, 144). Vadinasi, nebūta dabartinių skirtumų tarp vakarų aukštaičių ir žemaičių.

Galime pasidaryti išvadą, kad Kęstučio—Algirdo laikais Lietuvoje buvo dvi ryškesnės tarmės: rytinė ir vakarinė. Rytinę sudarė didžioji dalis dabartinių rytų aukštaičių ir dzūkai, o vakarinę — dabartiniai žemaičiai, vakarų ir vidurio aukštaičiai, gal būt, ir vakarinė dalis rytų aukštaičių (pantininkai ir pontininkai). Taigi to meto Žemaičių kunigaikštystė galėjo skirtis savo tarpe nuo likusios Lietuvos dalies.

² S. M. Slavočinskis. Giesmės, V., 1958, 30 psl.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ФОНЕТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ГОВОРОВ ЛИТОВСКОГО ЯЗЫКА

В. З. ГРИНАВЕЦКИС

Резюме

1. Так как письменные памятники литовских говоров из древних времен во многих случаях отсутствуют, то установление хронологического порядка возникновения фонетических особенностей является единственным фактором для определения древности и причин изменений фонетических явлений.

2. Средне-аукштайтское наречие, в зависимости от различного изменения древних долгих \bar{a} , \bar{e} в безударном окончании, делится на две группы: северную и южную. В северной группе древние долгие \bar{a} , \bar{e} в безударном окончании сократились еще до \bar{a} , $\bar{e} > o, \acute{e}$, поэтому и в настоящее время в этой позиции слова выше упомянутые гласные произносятся как краткие a, e , нпр.: $s\bar{a}ka < *sak\bar{a}$ „говорит, -ят“, $sake < *sak\bar{e}$ „сказал, -ли, говорил, -ли“. На границе северной и южной групп средне-аукштайтского говора (около местечка Кветавишкес, Виевисского р-на) вместо древних \bar{a} , \bar{e} в безударном конце слова произносятся u, i , которые возникли из o, \acute{e} путём сокращения, нпр.: $s\bar{a}ku < sako < *sak\bar{a}$, $s\bar{a}ki < sake < *sak\bar{e}$. В южной части говора долгие \bar{a} , \bar{e} в безударном конце слова превратились в o, \acute{e} , как в литературном языке, нпр.: $s\bar{a}ko, s\bar{a}k\acute{e}$.

3. Велюонский говор западно-аукштайтского наречия отличается от других западно-аукштайтских говоров тем, что древние долгие \bar{a} , \bar{e} в безударном открытом окончании превратились в u, i (через степень o, \acute{e}), нпр.: $r\bar{a}šu < rašo < *raš\bar{a}$ „пишет, -ут“, $r\bar{a}ši < raš\bar{e} < *raš\bar{e}$ „писал, -ли“, но $\bar{s}\bar{a}kos$ „ветви“ (Гелгаудишкис, Шакяй, Крюкай).

4. Сужение древних долгих гласных \bar{a} , \bar{e} (превращение в o, \acute{e} либо в uo, ie) началось не раньше XIII века, так как в XIII веке древний \bar{a} в литовском языке был долгим в акутовых окончаниях (см. К. Vūga, LKŽ, I sąs., XXXIII). В таком случае и конечный акутовый \acute{a} могбы превратиться в o . Раньше всего сужение упомянутых гласных началось, по-видимому, на западной части территории литовского языка, где литовцы соприкоснулись с древними пруссами.

5. Три жемайтские говора отличаются друг от друга по разному соотношению дифтонгов литературного языка ie, uo : в западном (в донининском, в клайпедском) вместо литер. языка ie, uo произносятся \acute{e}, o , в северо-западном (в доунининском, в Тельшяйском) — ei, oi , в юго-восточном (в дунининском, в расейняйском) — i, u . Указанные три различные фонетические варианты, по-видимому, возникли не из дифтонгов литературного языка ie, uo , а из более древних гласных $\bar{o}, ei (> \bar{e})$ путем их сужения, нпр.: $*dona, *d\bar{e}na < *deina$ в западном говоре — в $d\bar{o}na, d\bar{e}n\bar{a}$, в северо-западном — в $d\bar{o}na, d\bar{e}n\bar{a}$, в юго-восточном — в $d\bar{u}na, d\bar{i}n\bar{a}$ „хлеб, день“. Такое развитие данных звуков доказывается следующим:

а) Гласные $\bar{o}, \bar{e} < \bar{on}, \bar{en} < an, en$ на северо-западе (Дарбенай, Паланга, Скуодас, Моседис, Грушлауке) и на северо-востоке (Акмяне, Папиле,

Виекшняяй, Кликколяй) жемайтских говоров превратились в *ou*, *ei*, которые произносятся совершенно так, как и *ou*, *ei* вместо литературного языка *uo*, *ie*, нпр.: *kōusnis* < *košnis* < *košnis* < *kansnis* ~ *kāsnis* „кусок“, *sprēiste* < *sprēste* < *sprēnste* < *sprēnsti* ~ *sprēsti* „решать“. Из указанного следует не только то, что гласные *ō*, (*ei* >) *ē* могли превратиться в дифтонги *ou*, *ei*, но и то, что гласные *ō*, *ē* < *ō*, *ei* и *ō*, *ē* < *on*, *en* < *an*, *en* должны были превратиться в дифтонги *ou*, *ei* одновременно.

б) Некоторые заимствования из славянских языков в жемайтских говорах произносятся с *o* || *ou* || *ū* вместо русского *у*, нпр.: в западном *pōks* „пух“, в северо-западном — *pōuks* „id.“, в юго-восточном *pūks* „id.“. Это явление показывает на происхождение различных форм того же самого слова в жемайтских говорах из более древней славянской формы **pōchъ* (< **pouchъ*). Гласный *ō* заимствованного слова был подвергнут такому же развитию как и балтийский *ō*.

в) Различные варианты корневого звука в заимствованном жемайтскими говорами нижненемецком слове *špōlę* „шпупька“ (в западном говоре), *špūlę* „id.“ (в северо-западном), *špūlīe* „id.“ (в юго-восточном) развились тоже из *ō* (ср. ниже-немецкий *Spole* „шпупька“).

Жемайтские гласные *ō* (*ei* >) *ē* не дали дифтонгов *uo*, *ie* как в аукштайтских говорах, по-видимому, потому, что дифтонги *ie*, *uo* приблизительно к тому же времени (около конца XVI и начала XVII вв.) развились из гласных *ā*, *ē*.

б. В 1247 г. в русских летописях засвидетельствованное личное название *Лонъкгоени* = *Langvenis* < *Lengvenis* (см. К. Būga, RR, I, 253) показывает на то, что в XIII веке согласный *l* перед гласным *e* в одной части восточно-аукштайтских (в том числе и дзукских) говоров уже произносился твердо. Отверждение согласного *l* прежде всего началось на востоке территории литовского языка, и отсюда распространилось на запад. Древнее дифтонгическое сочетание *en* превратилось в *in* на территории восточных аукштайтов (до линии Биржай — Укмерге) еще до отверждения *l*. Следовательно, *en* превратилось в *in* до середины XIII века.

Сочетания согласных *tj*, *dj* на востоке Литвы превратились в аффрикаты *č*, *dž* до *en* > *in*; в то же время и *ti*, *di* > *ci*, *dzi* в дзукском говоре (см. Dzūk., 91 — 94).

И так, около начала XIV века на восточной территории распространения литовского языка уже наблюдались следующие фонетические изменения:

1. *at*, *an*, *et*, *en* > *im*, *in*, *ut*, *un*;
2. *le* > *la*;
3. *tj*, *dj* > *c*, *dz* || *č*, *dž*;
4. *ti*, *di* > *ci*, *dzi*.

На западной же территории Литвы, включая Жмудь, в то время еще не было выше указанных изменений. Разницы произношения сочетаний *tj*, *dj* на территории нынешних жемайтских и западно-аукштайтских диалектов, по-видимому, еще не было; также не было еще и трех жемайтских говоров, отличавшихся различным соответствием дифтонгов литературного язы-

ка *ie*, *uo*. Кроме того, жемайтские диалекты еще не знали и превращения дифтонгических сочетаний *at*, *ap*, *et*, *ep* > *ot*, *op*, *et*, *ep*. Следовательно, в то время не было нынешних фонетических различий между жемайтскими и западно-аукштайтскими диалектами.

Из выше сказанного следует вывод, что в времена Альгирдаса и Кястутиса (XIV век) на территории литовского языка ярче выделились два наречия: восточное и западное. В восточное наречие включалась, по-видимому, нынешняя территория дзукских и восточно-аукштайтских диалектов, а в западное — жемайтские, западно- и средне-аукштайтские диалекты. И так административное Жемайтское княжество того времени могло различаться от остальной Литвы и своим диалектом.

SUTRUMPINIMAI

Aph — Archivum Philologicum.

K. Būga, LKZ — K. Būga. Lietuvių kalbos žodynas, I sąsiuvinis, 1924.

K. Būga, RR — K. Būga. Rinkiniai raštai, I t. Sudarė Z. Zinkevičius. Redagavo V. Mažiulis; 1958; II t. Sudarė Z. Zinkevičius, 1959.

Dzūk. — VI. Grinaveckis. Džukavimas ir jo kilmė. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, VIII t., 91—96 psl., V., 1959.

J. Endzelynas, Apr. Gr. — J. Endzelin, Altpreussische Grammatik, Riga, 1944.

G. tr. — VI. Grinaveckis. Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, VIII t., 97—106 psl., V., 1959.

LKK — Lietuvių kalbotyros klausimai, I, V., 1957.

LKRZ — Lietuvių kalbos rašybos žodynas, K., 1948.

Lkt — A. Salys. Lietuvių kalbos tarmės. Su tarmių žemėlapiu (rankraščio teisėmis).

Lktf — VI. Grinaveckis. Lietuvių kalbos tarmių tyrinėjimas Tarybų valdžios metais. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, XI t., 13—40 psl., V., 1960.

ME — K. Mülenbacha. Latviešu valodas vārdnīca, Rīgā, 1932—1942.

Svdt — VI. Grinaveckis. Siaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida. — Vilniaus Valstybinio pedagoginio instituto Mokslo darbai, XI t., 41—118 psl., V., 1960.
